

موسسه فرهنگی و هنری آفتاب خرد

جریان‌شناسی فکری فرهنگی در ایران معاصر

فمینیسم اسلامی

دکتر زهرا نصرت خوارزمی

استادیار، دانشکده مطالعات جهان، دانشگاه تهران

دکتر فاطمه قاسم‌پور

استادیار، مرکز تحقیقات زن و خانواده

با همکاری:

زینت السادات مطهری (دکترای علوم سیاسی)، محسن بدره (استادیار گروه مطالعات زن، دانشگاه الزهراء)، حنا نصرت خوارزمی (کارشناسی ارشد فقه و حقوق)، میثم قمیشیان (دکتری سیاست‌گذاری در فرهنگ و ارتباطات)

زیر نظر شورای علمی طرح

موسسه فرهنگی و هنری آفتاب خرد

جریان شناسی فکری فرهنگی در ایران معاصر

فمینیسم اسلامی

زهره نصرت خوارزمی و فاطمه قاسم پور

محمد هادی فلاح زاده

سلمان صفدری

حمیدرضا آیت‌اللهی، علی ابراهیمی، محمدباقر خرمشاد،

سلمان صفدری، علی اکبر علیخانی و محمد هادی فلاح زاده

علی ابراهیمی

میثم بیگی

تابستان ۱۴۰۰

۱۱۰۰ نسخه

مؤسسه فرهنگی و هنری آفتاب خرد

زهره صفوی

زهره حیدری

مشعر

۸۰/۴۰۰ تومان

۹۷۸-۶۲۲-۹۸۰۶۲-۸-۱

مدیر طرح و رئیس شورای علمی

مشاور علمی

اعضای شورای علمی

دبیر شورای علمی و مدیر اجرایی

کارشناس داخلی

چاپ اول

تیراژ

ناشر

طرح جلد

ویراستار

چاپ و صحافی

تیراژ

شابک

تمامی حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به مؤسسه فرهنگی و هنری آفتاب خرد است.

نشانی: تهران، میدان فاطمی، ابتدای خیابان شهید گمنام، خیابان جهان معشوق علی سینا غربی، پلاک ۱۲، طبقه ۴

aftabekherad.in@gmail.com

نمبر: ۸۸۹۷۰۳۷۳

تلفن: ۸۸۹۷۲۲۱۹

سرشناسه	نصرت خوارزمی، زهره، ۱۳۶۱-
عنوان و نام پدیدآور	فمینیسم اسلامی / زهره نصرت خوارزمی، فاطمه قاسم پور.
مشخصات نشر	تهران: مؤسسه فرهنگی و هنری آفتاب خرد، ۱۴۰۰.
مشخصات ظاهری	۳۱۲ ص.
شابک	۹۷۸-۶۲۲-۹۸۰۶۲-۸-۹
وضعیت فهرست نویسی	فیبا
یادداشت	بالای عنوان: جریان شناسی فکری فرهنگی در ایران معاصر.
یادداشت	کتابنامه: ص ۲۴۱-۲۶۲؛ همچنین به صورت زیرنویس.
یادداشت	نمایه.
عنوان دیگر	جریان شناسی فکری فرهنگی در ایران معاصر.
موضوع	فمینیسم -- جنبه های مذهبی -- اسلام
موضوع	Islam -- Religious aspects
موضوع	Feminism --
موضوع	فمینیسم -- نگرش ها
موضوع	Feminist theory
موضوع	زنان مسلمان -- نگرش ها
موضوع	Muslim women -- Attitudes
شناسه افزوده	قاسم پور، فاطمه، ۱۳۵۹-
رده بندی کنگره	۱۷۲/BP۲۳۰
رده بندی دیویی	۴۸۳۷/۲۹۷
شماره کتابشناسی ملی	۷۶۶۶۲۵۸
اطلاعات رکورد کتابشناسی	فیبا

فهرست مطالب

پیشگفتار نه

مقدمه بیست و یک

فصل اول: توصیف جریان فمینیسم اسلامی

مقدمه ۳

تبارشناسی و تاریخچه ۴

۱. مفهوم و تبارشناسی «فمینیسم» ۴

۲. تاریخچه ۱۰

فرایندشناسی فمینیسم در ایران ۱۳

۱. فمینیسم در دوران مشروطه ۱۳

۲. فمینیسم در دوران پهلوی ۱۵

۳. فمینیسم پس از انقلاب اسلامی ۱۸

شرایط و پیش زمینه های ظهور ۲۰

۱. پیش زمینه ها ۲۰

۲. فمینیسم شرق شناختی و «فمینیسم اسلامی» ۲۳

رویکردهای غالب جنبش های زنان پس از انقلاب اسلامی ۲۸

وضعیت فعلی ۳۴

زمینه‌سازان، منادیان و مروّجان	۳۶
۱. زمینه‌سازان دینی فمینیسم اسلامی	۳۷
۱-۱. روشنفکران دینی	۳۷
۲-۱. زمینه‌سازان حوزوی	۳۹
۲. منادیان	۴۵
۱-۲. شهلا شرکت	۴۵
۲-۲. زیبا میرحسینی	۴۸
۳. مروّجان	۵۲
ارتباطات علمی فرهنگی	۵۳
گروه‌های سنی و اقشار مخاطب	۵۹
ابزارها و فعالیت‌های رسانه‌ای	۶۲

فصل دوم: تبیین جریان فمینیسم اسلامی

مقدمه	۶۹
مبانی هستی‌شناختی	۷۱
۱. برابری ارزشی و حقوقی زن و مرد	۷۲
۲. تاریخی بودن تفاوت‌های زن و مرد	۷۶
۳. نفی مردسالاری	۷۸
۴. مطالبه برقراری عدالت عرفی	۸۰
مبانی معرفت‌شناختی	۸۲
۱. نسبیت‌گرایی در تفسیر قرآن و اجتهاد احکام	۸۳
۲. زنانه‌نگری	۸۷
۱-۲. زنان به مثابه مفسر	۸۸
۲-۲. بررسی مسائل زنان در متون با نگاه زن‌دوستانه	۹۱
۳. بازخوانی تاریخی - اجتماعی متون مقدس	۹۴
مبانی انسان‌شناختی	۹۶
۱. نفی الگوهای رایج نقش‌های جنسیتی در جوامع اسلامی	۹۷
۲. تمرکز بر ذات انسانی مشترک زن و مرد	۱۰۵
۳. توانمندی‌های برابر سیاسی، اجتماعی زن	۱۰۶

۱۰۸.....	مبانی جامعه‌شناختی.....
۱۰۹.....	۱. دفاع از هویت فردی زن در مقابل هویت‌های خانوادگی و اجتماعی.....
۱۱۴.....	۲. اصلاح از درون ساختار خانواده.....
۱۱۶.....	۳. توقف قانون‌گذاری نابرابر میان زن و مرد.....
۱۲۵.....	۴. توسعه مشارکت زنان در جامعه مدنی.....
۱۲۹.....	اقدامات و عملکرد.....
۱۲۹.....	۱. توسعه از درون: روند آرام تا استانداردسازی تغییرات.....
۱۳۲.....	۲. فمینیست‌های اسلامی در قامت قهرمانان ملی و بین‌المللی.....
۱۳۵.....	۳. استقلال ملی در عین مشروعیت در شبکه بین‌المللی.....
۱۳۹.....	۴. کمپین یک میلیون امضا.....

فصل سوم: تحلیل جریان فمینیسم اسلامی

۱۴۵.....	مقدمه.....
۱۴۶.....	نقاط قوت (قوت در تسری جریان).....
۱۴۹.....	نقد.....
۱۵۰.....	۱. نقد گفتمانی: خودتناقضی در فمینیسم اسلامی.....
۱۵۲.....	۲. نقد معرفت‌شناختی.....
۱۶۱.....	۳. نقد روش‌شناختی.....
۱۶۷.....	۴. نقد کارکردی.....
۱۷۰.....	۵. نقد رویکردی.....
۱۷۴.....	نسبت جریان با فمینیسم اسلامی بین‌المللی و فمینیسم سکولار.....
۱۷۵.....	۱. پیوستگی معرفت‌شناختی و نهادی جهانی-محلی (انطباق‌فراينده).....
۱۸۱.....	۲. رویارویی مشابه با پیچیدگی‌های معرفت‌شناختی.....
۱۹۳.....	۳. تفوق فمینیسم غرب‌محور و سکولار.....
۱۹۷.....	نسبت جریان با گفتمان رسمی و گفتمان‌های غالب.....
۲۰۷.....	نتیجه.....
۲۳۳.....	فهرست منابع.....
۲۵۷.....	نمایه.....

پیشگفتار

اندیشه به مثابه نظام معرفتی یا الگوی فکری در جامعه انسانی جاری است و انسان‌ها با نوع ادراک، فهم و پنداشته‌های ذهنی‌ای که از پدیده‌ها به دست می‌آورند، به این نظام‌ها سامان داده و آن را در قالب متمایزی معرفی می‌کنند. افکار ارائه شده به مرور مورد بازنگری و بازاندیشی قرار می‌گیرند و در فرایند صیقل خوردن افکار است که قالب‌های نظری آن از ابهام خارج می‌شوند و در شکلی متمایز تعیین می‌یابند. این فرایند، نخستین گام در ایجاد نظام‌ها و جریان‌های فکری معرفتی است که در جوامع انسانی به‌ویژه در جامعه معاصر رقم می‌خورد. اندیشه‌هایی که از نظر زیرساخت‌های معرفتی و بنیان‌های شناختی دارای همسویی‌هایی هستند، به مرور به یکدیگر نزدیک می‌شوند و تمایزهای خود را از دیگر نظام‌های نظری و فکری آشکار می‌سازند؛ و این نقطه آغازی برای برآمدن و پدیدارشدن جریان‌های فکری معرفتی است. هر چند این مطلب بدین معنا نیست که این جریان‌ها ضرورتاً قالبی ساختاریافته‌اند و اندیشه‌های همسو در نظامی هماهنگ حرکت کرده یا در تعاطی و هدف‌گذاری متقابل، این روند را طی می‌کنند؛ بلکه آنچه این اندیشه‌ها را در ساختاری معناشناختی — معرفتی و

در قالبی یگانه و همسو حفظ و پایداری می‌سازد، هم‌جهتی و گرایش‌های مشترک فکری و فرهنگی‌ای است که زمینه‌ساز درک مشترک از پدیدارها، تبیین‌ها و تحلیل‌های همسوز موضوعات و مسائل اجتماعی، سیاسی می‌شوند. به عبارتی پایداری و پایداری یک جریان نظری — معرفتی برخاسته از حجم، دامنه و تعداد منادیان و پیروان در عصر یا دوره‌ای خاص یا جغرافیایی نیست که این نظام فکری در آن شکل گرفته است؛ بلکه پایداری، قوام و شکوفایی یک نظام فکری در عمق دانش، نفوذ و قدرت تحلیلی و توان آن در توجیه و تبیین پدیدارها، روندها و موضوعات و عرصه‌هایی است که به واقع بسترزیست و فعالیت آن اندیشه هستند.

جوامع معاصر به‌طور مداوم فرایند تفکیک‌پذیری اجتماعی، سیاسی، معرفتی و فکری را تجربه می‌کنند و در گذر چنین تعاملاتی است که تمایزهای نظری بروز یافته و نظام‌های نوین فکری در قالب خرده‌جریان‌ها یا کلان‌جریان‌ها پدیدار می‌شوند. جریان‌ها اعم از فکری، فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، به‌مرور مروجان، منادیان، پیروان و توزیع‌کنندگانی می‌یابند که وظیفه تبیین، انتشار، تبلیغ و دفاع نظری و اجتماعی از مبانی و اصول آن را بر عهده می‌گیرند. از متن چنین جریان‌های نظری‌ای است که مسائل برجستگی می‌یابند، مفاهیم اولویت پیدا می‌کنند و گفتمان‌ها سربرمی‌آورند؛ همان گفتمان‌هایی که می‌توانند برآیند روندها، دغدغه‌ها، مسائل و اولویت‌های اجتماعی، فرهنگی و معرفتی باشند، ساختار ذهنی و رفتاری جامعه را متأثر سازند و انگیزش‌ها را جذب و رفتارها را سامان بخشند. این گفتمان‌ها و جریان‌ها، نیروهای اجتماعی را به سوی همسویی، هماهنگی، ترجیحات نظری و عملی در عرصه‌های اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی سوق داده و منبع اساسی حرکت، پویایی و کنش‌های فردی و جمعی به سوی توسعه و پیشرفت، تمایزیابی، تضاد و دگرگونی می‌شوند. آثار کارکردی جریان‌های فکری برای جامعه می‌تواند در دو سویه کاملاً مغایر با هم باشند. برخی

جریان‌ها منبع بزرگی برای توسعه فکری، تعمیق آگاهی‌ها، ایجاد پیوند و بازیابی نظام‌های هویتی، فکری و اعتقادی و حفظ و پایداری و نشاط و شادابی سنت فرهنگی یک جامعه هستند؛ و بالعکس برخی جریان‌های فکری فرهنگی که از آب‌شخورهای متمایز از نظام‌های فرهنگی جامعه تغذیه می‌کنند، منشأ تضاد، گسستگی تاریخی و تمایزهای فزاینده و تعارض‌های گوناگون اجتماعی و سیاسی می‌شوند. تاریخ معاصر جوامع مشحون از برآمدن و زوال جریان‌هایی است که در جغرافیای فکری و نظری جامعه‌ای بروز یافته‌اند و منشأ تبلیغ، ترویج یا تحرک و تمایز بوده‌اند. جریان‌ها نه به آسانی امکان ظهور دارند و نه به سادگی از ساخت اجتماعی و تاریخی جامعه رخت برمی‌بندند؛ پایداری آن‌ها وابسته به قدرت اثربخشی، نفوذ، همراه‌سازی و به ویژه قدرت پوشش به مسائل و توان تبیینی‌شان در ارائه چارچوبی منظم از مسائل نظری، روندهای تاریخی و اجتماعی است.

طی قرن اخیر، تاریخ معاصر ایران کانون بروز، فراز، تثبیت و افول نظام‌های اندیشگی و جریان‌های فکری و فرهنگی متعددی بوده است که در جغرافیای فکری و ساخت نظری جامعه پدیدار شده‌اند، واقعیتی اجتماعی شده‌اند و توانسته‌اند بخش‌هایی از جامعه را با خود همراه سازند یا منشأ آثار کارکردی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی شوند. تنوع و تکثر این جریان‌ها در کنار تمایزهای فکری، معرفتی و هویتی آن‌ها منشأ تحولات، کنش‌های همگرایانه یا تضادهای معرفتی - اجتماعی بوده است و ساخت تاریخی و روندهای اجتماعی - فرهنگی ایران را متأثر ساخته است. شناخت این جریان‌ها با توجه به نوع نظام‌های فکری، زیرساخت‌های نظری و آثار کارکردی آن، گام نخستین برای بازشناسی روندهای فکری در تاریخ معاصر ایران است.

مؤسسه فرهنگی هنری آفتاب خرد با درک ضرورت نیاز جامعه به بازشناسی این تحولات اندیشگی و با توجه به محدود بودن منابع و مآخذ تنظیمی و پژوهش‌های انجام شده در این زمینه، «جریان‌شناسی فکری فرهنگی ایران

معاصر» را به عنوان یک کلان پروژه تعریف و آن را مورد مطالعه و پژوهش قرار داده است. هدف این مؤسسه بازشناسی، بازتعریف، گونه شناسی و معرفی جریان هایی است که طی پنجاه سال اخیر در جغرافیای فکری فرهنگی کشور حضور یافته اند و منشأ تحولاتی بوده اند. در تبیین چرایی این هدف می توان بر این نکته تأکید کرد که گرچه تاکنون برخی جریان ها و نظام های فکری به شکل منفرد و در قالب هایی محدود، معرفی شده اند و بنیان های نظری آنان مورد واکاوی و کالبدشکافی توصیفی و انتقادی قرار گرفته است، اما به نظر می رسد خلأ بزرگی در این زمینه وجود دارد که ضرورت دارد با نگرش علمی، دقیق و بر مبنای چارچوبی روشن و ساختاری مشخص، ابعاد و زیرساخت های معرفتی و فکری هریک از جریان ها بررسی، و در مجموعه ای مشترک معرفی شوند؛ بنابراین هدف غایی، توصیف، تبیین و تحلیل تمام یا عمده جریان هایی است که طی پنجاه سال اخیر در ساختار و جغرافیای فکری کشور بروز یافته اند.

در بحث روش شناسی مطالعه باید یادآور شد، هر جریان شناسی بر مبنای دو رویکرد توصیفی و انتقادی تنظیم می شود. رویکرد توصیفی جریان شناسی فارغ از هرگونه ارزیابی، به معرفی و گونه شناسی جریان می پردازد؛ درحالی که رویکرد انتقادی جریان شناسی بنا به ضرورت، علاوه بر پوشش رویکردهای توصیفی به ارزیابی، نقد و طرح مباحث آسیب شناسانه نیز می پردازد. در این مطالعه از رویکردی تلفیقی و توصیفی انتقادی — یعنی توصیف و گونه شناسی نظام های اندیشگی، جریان ها، خرده جریان ها و تبیین و تحلیل بنیان های فکری و فرهنگی هر جریان، به علاوه نقد و ارزیابی آن در چارچوب بنیان های معرفتی، ساختاری و علمی. بهره برده شده است.

جمع آوری اطلاعات در این پژوهش به روش کتابخانه ای بوده است و تلاش فراوان به عمل آمده است تا کارها متقن و دقیق باشد. بدیهی است اگر پژوهش های دیگری در همین موضوع و با روش های مطالعات میدانی انجام

شود، یافته‌های تحقیق وجوه بیشتری از جریان‌ها را نشان خواهند داد. در این تحقیق، هدف این بوده است که تمام افراد و آثار مهم هر جریان، شناسایی و معرفی شوند؛ با این حال ممکن است ناخواسته برخی افراد و آثار ناشناخته و معرفی نشده باقی مانده باشند که در چاپ‌های بعدی یا تحقیقات میدانی، این نقیصه قابل رفع خواهد بود. همچنین تمرکز تحقیق، شناخت وضعیت کنونی هر جریان بوده است. طبیعی است برای شناخت بهتر آن، تاریخچه، تبارشناسی و سوابق هر جریان نیز مورد مطالعه قرار گرفته است.

به‌طور کلی و به بیانی روش‌شناسانه، هر جریان را می‌توان به دو صورت مورد مطالعه قرار داد: نخست، مطالعه خود جریان، فارغ از جغرافیای فکری و معرفتی و بدون توجه به اینکه در چه نظام فکری و گفتمانی قرار می‌گیرد؛ دوم، اینکه مشخص شود ذیل کدام نظام فکری، معرفتی و پارادایمی قرار گرفته است و جغرافیای فکری آن از صدر تا ذیل مشخص شود؛ به عبارتی تعلق هر کدام از آن‌ها به جریان‌های کلان‌تر، گفتمان مربوطه، و پارادایمی که در آن زیست می‌کنند، روشن شود. همان‌گونه که در چند سطر پیش نیز اشاره شد، مؤسسه آفتاب خرد راه دوم را انتخاب کرده و علاوه بر مطالعه اصل جریان، به تقسیم‌بندی نظام‌مند تمام جریان‌های مهم پرداخته است. در این تقسیم‌بندی، جریان‌های فکری فرهنگی و گفتمان‌های مربوطه در ایران در قالب سه پارادایم به شرح زیر شناسایی و تعریف شده‌اند:

الف) پارادایم دین‌گرا که دغدغه اصلی آن حاکمیت کامل یا نسبی دین یا ارزش‌های دینی، در برخی یا تمام عرصه‌های سیاسی — اجتماعی است. این پارادایم خود به سه جریان قابل تقسیم است:

نخست، جریان معرفت‌گرای احیاگر که به فاعلیت دین در دنیای امروز معتقد است و درصدد بهره‌گیری از آموزه‌های اسلامی در جهان امروز در طیفی حداقلی تا حداکثری است؛